

УДК 342.2

Т. А. Француз-Яковець
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри міжнародного,
конституційного та адміністративного права
Івано-Франківського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

Ю. В. Шеляженко
аспірант
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОЇ АВТОНОМІЇ СУБ'ЄКТА ПРАВА

Явище особистої автономії, традиційна основа правовідносин та ключовий об'єкт фундаментальних досліджень у світовому правознавстві, практично не досліджене вітчизняною правовою наукою та нерідко ігнорується в юридичній практиці. З'ясувати сутність особистої автономії, визначити та охарактеризувати відповідне поняття, окреслити наукову та практичну проблематику, пов'язану з явищем особистої автономії, узгодити традиційні й нові, вітчизняні та зарубіжні підходи нагально необхідно для модернізації та розвитку української правової науки в сучасному глобальному світі, об'єднуючими цінностями якого є людиноцентризм та суверенітет особистості.

Явище особистої автономії останнім часом все частіше служить предметом як теоретичних досліджень (наприклад, монографія Дж. Маршалла «Особиста свобода шляхом прав людини» [4], дисертація М. Осядлої «Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект)» [5], стаття О. Аврамової та О. Жидкової «Четверте покоління прав людини: постановка проблеми» [6], стаття О. Корха «Особиста автономія в контексті філософії І. Канта» [7]), так і досліджень практики правозастосування (наприклад, Н. Кофман, «Право на особисту автономію у прецедентному праві Європейського Суду з прав людини» [8], ціла низка публікацій з питань особистої автономії у медичному та інформаційному праві). Тенденцією таких публікацій є більш чи менш вдалі спроби застосування традиційних підходів до окремих помітних проявів особистої автономії, які виходять за межі традиційної проблематики, для вирішення якої розроблялися такі підходи; напрошується висновок, що правова наука нерідко відстає від практики у концептуальному осмисленні реальних та потенційних проявів особистої автономії.

У статті аналізуються різні концепції особистої автономії, підходи до її визначення та вивчення у правових дослідженнях, включаючи авторський підхід.

Завданням дослідження є адекватне визначення особистої автономії суб'єкта права з урахуван-

ням сучасного розуміння цього поняття відповідно до об'єктивної дійсності правовідносин.

Те, що особиста автономія для вітчизняного правознавства є «білою плямою», видно навіть з аналізу енциклопедичних джерел. Якщо у Британській енциклопедії автономія визначається як стан чи умови самоуправління, побудови свого життя відповідно до власних переконань, цінностей або бажань, наводяться концепції особистої автономії Канта, Мілля і Франкфурта [9], то серед вітчизняних енциклопедій в універсальній Українській Радянській Енциклопедії (1977 р.) ми знаходимо лише національні автономії як частину адміністративно-територіального устрою держави, і навіть у галузевій Юридичній енциклопедії (XXI ст.) до такого вузького розуміння автономії додається тільки поняття церковної автономії у православ'ї [10]. Щоправда, у статті «Особа» [11] про особисту автономію все ж таки згадано як про свободу, але у соціально-догматичному, утопічному стилі: мовляв, особі властива «свобода, тобто право вибору з наданих суспільством варіантів поведінки того, який забезпечує реалізацію особистих інтересів і не порушує прав інших суб'єктів». Причому згадка про інших суб'єктів тут виглядає лише як виправдання задекларованої (і, звісно ж, нездійсненої на практиці – історія знає багато спроб, але жодної достатньо вдалої) дрібної регламентації свобод особи кимось, хто здійснює над нею владу від імені «суспільства», бо далі йдеться про відповідальність особи «перед суспільством» і не сказано жодного слова про відповідальність особи перед іншими особами, так, наче презюмується несамостійність інших осіб, вторинність інших осіб по відношенню до «суспільства», інтелектуальна конструкція якого (очевидно, в інтересах панування «аристократії» «філософів» – міфічний устрій «Держави» Платона) вибудована таким чином, наче суспільство є субстанцією, «вищою формою» по відношенню до людей, породжених ним еманациями, «нижчих форм». Презюмування вторинності людської свободи по відношенню до диктату когось під містич-

ною маскою «суспільства» образливе для гідності людини і через приниження її здатності самостійно мислити та здійснювати власну волю, і через маніпулятивне відчуження людини від її творіння, суспільства, протиставлення цього творіння людині як творцю, бо реальне суспільство є комплексом відносин між людьми, що створюються і змінюються зусиллями людей, підтримуються чи не підтримуються відповідно до волевиявлення людей.

Слід зазначити, що ще за часів комуністичного тоталітарного ладу упослідження людської свободи правлячим класом під прикриттям «інтересів суспільства» піддавалося критиці у процесі становлення української наукової школи з проблем прав і свобод людини і громадянина, одним із засновників якої та відомим теоретиком правового статусу особистості був академік В. Копейчиков. Під час «перебудови» у рамках дозволеної комуністами критики державного ладу країн соціал-демократії основоположник нашої школи звернув увагу на те, що навіть Карл Маркс в економічно-філософських рукописах 1844 р. визнавав, що суспільство є плодом людської праці, тому відчуження суспільства від людини як його виробника на користь правлячого класу є формою безчесної експлуатації трудящих, підміни демократії тиранією «обраних» над «виборцями», і обмеження прав людини соціал-демократами, нібито в інтересах суспільства, фактично закріплює несправедливі привілеї правлячого класу, поглиблює соціально-економічну прірву між багатими та бідними. Напередодні проголошення незалежності в 1991 р. у монографії «Народовладдя і особистість» В. Копейчиков писав: «Особистість – це не пасивний продукт суспільної взаємодії, а живий і активний суб'єкт, що володіє автономією в своєму розвитку і має свою внутрішню структуру, яка не співпадає з суспільною. Особистості притаманна певна свобода, самостійність у своєму формуванні, діяльності та розвитку. На жаль, у минулі роки ці якості особистості повністю ігнорувалися, що явилось одною з основних причин спотворення самої суті народовладдя, відчуження особистості від реальної влади» [12]. Такі ідеї, очевидно, в той час знаходили широку підтримку, оскільки незабаром, 11 жовтня 1991 р., у зверненні Верховної Ради України до народу з закличком взяти участь у всеукраїнському референдумі в питанні про проголошення незалежності України йшлося про те, що «незалежність України – це право і обов'язок збудувати правову демократичну цивілізовану державу, де основними цінностями будуть реальність прав і суверенітет особистості, гарантованість розвитку і гідності кожного громадянина» [3]. Пізніше ці ідеї були покладені в основу конституційного ладу, причому В. Копейчиков брав активну участь у розробці проекту Конституції.

Отже, статтями 3 та 23 чинної Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою цінністю; утвердження і забезпечення прав і свобод людини оголошено головним обов'язком держави; визнано право кожної людини на вільний розвиток своєї особистості [1]. Прогресивний зміст цих норм, щоправда, знівельований оговорками про «соціальність» цінності людини, про «обов'язки перед суспільством» та нав'язливий контроль, чи «не порушуються права і свободи інших людей», як передумову вільного розвитку особистості. Подібний підхід залишає за елітою, що узурпує право представляти суспільство, широкий простір для маневру в цензуруванні розвитку особистості, нав'язуванні спекулятивного арбітражу та у фабрикації ієрархій цінностей для утвердження та виправдання нерівності людських прав і можливостей, створення комфорту еліті за рахунок ускладнення життя всіх людей. Втім, окреслена суперечливість між архаїчним небажанням визнавати людину самостійним суб'єктом права, патерналістським прагненням зв'язати волю людини «вищими» інтересами «сім'ї»-суспільства, та сумлінним прийняттям правової реальності, в якій людина дієво доказує свою суб'єктність, притаманна не тільки статті 23 Конституції України, але й Загальній декларації прав людини, що оголошує все людство однією сім'єю та вимагає від людей «діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» [2] (цей принцип Великої французької революції, на відміну від двох інших – свободи та рівності, останнім часом піддається феміністичній критиці, що протиставляє братерству сестринство). В Загальній декларації прав людини знаходимо кричуще протиріччя між твердженням преамбули про те, «що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення», що визнає здатність людини самостійно утверджувати особисті права навіть у повстанні проти тиранії та гноблення від імені «суспільства», та твердженням статті 29 про те, що «кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи». Ясно, що преамбулою описується дійсний стан правовідносин, визнається вимушеність визнання національними елітами певного вибореного людьми обсягу прав людини, тоді як стаття 29 фіксує амбіції еліт максимально обмежити права і свободи людини у правозастосуванні та в законодавстві під благопристойними приводами «забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві».

На зміну соціалістично-позитивістському розумінню права як «суспільної норми, санкціоно-

ваної державою та забезпеченої легальним примусом», приходять ліберально-екзистенціалістське розуміння природного права як реальності правовідносин, правового спілкування, заснованого на свободі як законі природи людей, які, за словами К. Ясперса, «в діалозі відкриваються один перед одним», бо «істина народжується лише у повній взаємній відкритості», коли «люди при правильній постановці та вирішенні спільних задач разом здобувають свободу» [13]. На нашу думку, сучасне екзистенціалістське розуміння верховенства права передбачає рівність людей перед природою у наших правах і свободах, визнання істинними законами неписаних законів природи, виражених у цілісності об'єктивної дійсності та захищених причинно-наслідковим зв'язком свободи і відповідальності; формальні норми законодавства та етики можуть визнаватися дійсними лише у тих межах, в яких вони доповнюють закони природи на користь розширення природних прав і свобод людини, а у частині невідповідності законам природи такі формальні норми є нікчемними. З власного досвіду авторського формування особистої правосвідомості, яку ми розглядаємо як автономну правову систему людини, а також з власного досвіду самоорганізації суспільних інституцій (створення і ведення справ бізнесу, громадських, політичних, світоглядних та релігійних організацій і рухів) та їх автономних правових систем ми б виділили три універсальні етапи походження права через першоджерело особистої автономії, які, на нашу думку, однаково характерні для становлення права в будь-яких соціально-політичних умовах; цей шлях становлення права людина проходила у давнину, і ним же йде сучасна людина з дитинства до зрілості. На першому етапі люди необмежено користуються первісним правом своєї природної свободи та накопичують правовий досвід, капітал усвідомлення наслідків своїх дій, їх оцінки як позитивних та негативних спочатку через прості відчуття (задоволення, біль), потім у перспективі та в емпатії, тобто передчуваючи можливості для себе та інших. Правовий капітал відповідальності нарощує, реалізує та захищає певну традицію, звичку чи звичай, відповідну мораль і етику правильного користування природними свободами, уникнення негативних наслідків для себе та інших перш за все з міркувань посилення своїх можливостей у спільноті з іншими, тобто у суспільстві, яке є капіталом власних соціальних зв'язків людини. На другому етапі становлення права люди необмежено користуються звичаєвим правом своєї суспільної свободи та накопичують новий правовий досвід, капітал усвідомлення звичайних альтернатив правильної поведінки, рекомендуючи собі стереотипні форми вигідної поведінки та обираючи з них найвигіднішу, враховуючи і мінімізуючи стереотипні форми

небажаної відповідальності. Правовий капітал традиції нарощує, реалізує та захищає певні догми та закони правильного користування звичаями, уникнення негативних наслідків вільної та стереотипної поведінки. Сила традиційного стереотипу полягає в спрощенні вибору свобод з точки зору відповідальності, але стереотип не може протиставлятися природній свободі, інакше людина повстане проти нього і повернеться до першого етапу правотворчості. На третьому етапі становлення права люди необмежено користуються законним правом своєї творчої свободи та накопичують новий правовий досвід, капітал узаконення реформ традиційного способу життя для здобуття якісно нових форм свободи, глибшого опанування прихованими резервами природного права, утвердження нових поколінь прав людини. Правовий капітал законодавства нарощує, реалізує та захищає певні практики і технології правильного користування законами, їх установлення, тлумачення та застосування для уникнення негативних наслідків вільної, стереотипної та дозволеної поведінки. Сила законного дозволу полягає в спрощенні традиційного вибору між адекватними стереотипами з точки зору альтернатив, але закон не може протиставлятися природній свободі та традиції, інакше людина повстане проти нього і повернеться до першого чи другого етапу правотворчості.

Як правильно зауважує С. Архипов у монографії «Суб'єкт права: теоретичне дослідження» [14], суб'єкт права як центральний елемент суб'єктно-комунікативної системи права є юридичним зліпком з людської особистості, утвореним в результаті абстрагування від її особливостей, несуттєвих з точки зору права, може однаково характеризувати державу, комерційну чи некомерційну організацію, індивіда та є фігурою творця права, правового абсолюта, що витворює своєю волею все правове. С. Архипов справедливо критикує спроби німецьких вчених (Беккер, Віндшейд, Брінц, Шварц) заперечувати на теоретичному рівні саму ідею суб'єкта права, нівелюючи людину до рівня «користувача», «уповноваженого» або «послідовника мети»; втім, таке заперечення суб'єктності, очевидно, є проявом парадоксальної культури самоствердження через самозречення. Водночас не можна погодитися з критикою С. Архипова на адресу суб'єктивно-ідеалістичної концепції Л. Петражицького, в якій правосвідомість як джерело права наділяється можливістю визнавати суб'єктами права будь-які феномени, наприклад тварин, рослини, неживі предмети, вигаданих осіб, їх сукупності, інші абстракції, бо правильність такої концепції підтверджується практичною можливістю пасивної (через вплив) чи активної (через залучення) участі таких феноменів у правовому спілкуванні завдяки їх природним особливостям та через волевиявлення інших учасників комуні-

кації. С. Архипов, виступаючи з позицій зверхності суспільства над правом, зазначає, що правотворець не може творити суб'єкти права своєю волею, наприклад не може оголошувати правові ролі людини в тих чи інших відносинах окремими суб'єктами права, хоча саме це люди і роблять, створюючи організації та оперуючи правовими абстракціями на зразок групи, класу, професії, об'єднання, корпорації, громади, суспільства, народу, нації, людства. Тут, мабуть, заклик «не плодити сутності без необхідності» є соціалістичною спекуляцією, спробою узурпувати природне право людини самостійно вирішувати, при якій необхідності вона може творити суб'єкти права. Якщо Є. Трубецький в «Енциклопедії права» 1908 р. зазначає, що суб'єкт права однаково може бути реальним чи вимисленим і наділеним певними правами через визнання з боку правового авторитета [15], то С. Архипов категорично заперечує таку можливість і у своєму запереченні виходить за межі здорового глузду, коли, наприклад, оголошує завідомо нікчемним договір з божеством чи іншим казковим персонажем, укладений в своїй уяві нібито «без надії на виконання». Насправді, як відомо, такі договори (у матеріалістичному розумінні, односторонні зобов'язання) укладаються людиною для самодисципліни і оголошувати їх нікчемними так само несерйозно, як вважати нікчемною, наприклад, обіцянку чи присягу, дану перед народом, адже демократія є сакралізацією народу, посідання народом місця божества за давнім римським прислів'ям «Vox populi vox Dei» («Голос народу є голос Божий»).

Підсумовуючи, зазначимо, що модернізація вітчизняної правової системи на основі демократичних цінностей потребує фундаментального осмислення правового аспекту свободи особистості в усіх галузях права. Свободою, за словами Ж.-Ж. Руссо, є підлеглість розумному закону, самостійно для себе встановленому, на відміну від потурання власним бажанням, яке теоретик природного права та суспільного договору порівнював із рабством. Розуміння свободи людини як самостійності характерне для філософів усіх епох – здавна («Підкоряйся тому законові, який ти постановив сам для себе», Піттак) до нового часу («Моральний закон всередині нас», Кант); це розуміння включає повноту свободи волі та відповідальності за наслідки свого волевиявлення [16]. Термін «автономія» у перекладі з грецької означає власне право. Так само у римському праві термін «*homo sui iuris*» вказує на повноправність, законну самостійність «людини власного права». При цьому очікується – і таке очікування вказує на межі особистої автономії чи принаймні на межі готовності інших визнати чийось особисту автономію, – що кожна людина, маючи від природи певні права (в тому числі, згадані у таких міжнарод-

но-правових документах, як Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод) і вільно формуючи свої переконання щодо користування власними правами (закони власної поведінки), не зловживатиме ними ні для шкоди собі, ні для порушення прав інших людей і добровільно погодиться із законами, встановленими для себе іншими людьми (суспільством, державою, корпорацією, людською цивілізацією), щоб уникнути конфліктів та решти негативних наслідків. Проте закони інших людина пізнає та освоює у правовому спілкуванні, залишаючись первинним суб'єктом, творцем власного права, незалежно від того, є норми цього власного права самостійно сконструйованими на основі унікального досвіду чи це право є простою рецепцією узвичаєної правової культури, самостійно осмисленим і модифікованим правом інших.

Наведені результати дослідження дають змогу визначити особисту автономію суб'єкта права як самостійність існування за власними законами, здатність бути першоджерелом власного права, природну або приписану і проявлену в правовідносинах здатність користуватися свободою для концентрації правового досвіду, капіталізації відповідальності, традиції та закону. Подальше дослідження особистої автономії суб'єкта права доцільне за такими напрямками. По-перше, необхідно заповнити прогалини в правовій теорії та практиці правозастосування, пов'язані із системним ігноруванням явища особистої автономії. По-друге, необхідно дослідити природні передумови особистої автономії, шляхи її безпечного сталого розвитку; це дослідження може бути поглиблене із застосуванням методики природничих та історичних наук. По-третє, потребують дослідження і перспективи конструювання квазі-автономних абстрактних суб'єктів права, в тому числі як експериментальні та навчальні моделі у науці та освіті.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Голос України. – 2008. – № 236.
3. Про проведення всеукраїнського референдуму в питанні про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради України від 11 жовтня 1991 року // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 48. – С. 1376. – Ст. 663.
4. Marshall J. Personal Freedom through Human Rights Law? Autonomy, Identity and Integrity under the European Convention on Human Rights / J. Marshall. – Boston, 2009. – 232 p.
5. Осядла М. Свобода як цінність права (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / М. Осядла; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2016. – 202 с.

6. Аврамова О. Четверте покоління прав людини: постановка проблеми / О. Аврамова, О. Жидкова // Право України. – 2010. – № 2. – С. 101–107.

7. Корх О. М. Особиста автономія в контексті філософії І. Канта / О. Корх // Вісник Дніпропетровського університету. – 2012. – Т. 20, № 22. – С. 12–15.

8. Koffeman N.R. The right to personal autonomy in the case law of the European Court of Human Rights / N.R. Koffeman. – Leiden, 2010. – 72 p.

9. Autonomy // Encyclopedia Britannica [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.britannica.com/topic/autonomy>.

10. Автономія; Автономія церковна // Юридична енциклопедія. – К. : Юридична думка, 2011. – Т. 1. – С. 23, 27.

11. Особа // Юридична енциклопедія. – К. : УРЕ ім. М. Бажана, 2002. – Т. 4. – С. 351.

12. Копейчиков В. Народовластие и личность / В. Копейчиков. – Киев : Україна, 1991. – 280 с.

13. Ясперс // Правовая мысль: Антология. – М. : Академический проспект, 2003. – С. 783.

14. Архипов С. Субъект права: теоретическое исследование / С. Архипов. – СПб. : Юридический Центр Пресс, 2004. – 469 с.

15. Трубецкой Е. Энциклопедия права / Е. Трубецкой. – М., 1908. – 224 с.

16. Шульженко Ф. Історія політичних і правових вчень / Ф. Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 464 с.

Анотація

Француз Т. А., Шеляженко Ю. В. Теоретико-правове значення особистої автономії суб'єкта права. – Стаття.

У статті аналізується поняття особистої автономії суб'єкта права, обґрунтовується його значення як першоджерела права. Результат наукового пошуку дає змогу визначити напрями подальшого дослідження особистої автономії суб'єкта права.

Ключові слова: особиста автономія, суб'єкт права, свобода, особа, права людини, суверенітет особистості, походження права.

Аннотация

Француз Т. А., Шеляженко Ю. В. Теоретико-правовое значение личной автономии субъекта права. – Статья.

В статье анализируются понятия личной автономии субъекта права, обосновывается его значение в качестве первоисточника права. Результат научного поиска позволяет определить направления дальнейшего исследования личной автономии субъекта права.

Ключевые слова: личная автономия, субъект права, свобода, личность, права человека, суверенитет личности, происхождение права.

Summary

Frantsuz T. A., Shel'azhenko Yu. V. Theoretical and legal value of personal autonomy legal entity. – Article.

The article analyzes the concept of personal autonomy entity, justified its importance as a source. Results or scientific research determine the directions of further study of personal autonomy entity.

Key words: personal autonomy, person of law, freedom, personality, human rights, sovereignty of the individual, origin of law.